

‘Duistere tijden: de apostolische beweging en de eindtijdverwachting van de negentiende eeuw’^a

Dit is de tekst van de op 22 september 2018 in Bussum tijdens het symposium *Het einde nabij? Het apostolische werk in de 19^e eeuw* van de Van Oosbreestichting gehouden lezing door

door R.H. Kielman

De cultuurhistorische studie waarop ik vorig jaar ben gepromoveerd had als ondertitel ‘Eindtijdverwachting in Nederland op de drempel van de moderne tijd’.¹ Daarmee wilde ik uitdrukken dat in dat onderzoek twee vragen centraal stonden. Ten eerste de vraag hoe de krachtige opleving van eindtijdalarmisme die zich rond 1800 in Europa manifesteerde in Nederland had uitgewerkt. En ten tweede hoe deze opleving zich verhiel met het moderniseringsproces dat zich tegelijkertijd voltrok. Want niet alleen werd de negentiende eeuw gekenmerkt door modernisering op politiek, economisch en sociaal terrein, ook op het mentale vlak – het vlak van wereldbeeld en toekomstverwachting – was sprake van een ingrijpende transformatie.

Hoe dat te verklaren? Mijns inziens lag daaraan ten grondslag de groeiende twijfel aan de geloofwaardigheid van de Bijbel, die onder invloed van de Verlichting in met name geleerde kring de kop had opgestoken. Het openlijk uitspreken van die twijfel was niet zonder risico – ook tijdens de Verlichting was kritiek op de Heilige Schrift, op wat werd gezien als het letterlijke Woord van God – nog bij wet verboden. Maar in de achttiende eeuw werd die twijfel met name door vertegenwoordigers van de Radicale Verlichting steeds openlijker en stoutmoediger geventileerd. Dat had grote gevolgen, want de Bijbel was geen los culturelement – het vormde als heilig boek de basis van het hele christelijke wereldbeeld. De Schrift schreef immers niet alleen voor hoe de christen zich had te gedragen, maar bevatte ook fundamentele uitspraken over de ontstaansgeschiedenis van de wereld, de afstamming van de mens, het verloop van de geschiedenis en de toekomst van de beschaving. Door die groeiende twijfel raakte een heel wereldbeeld op drift, en dat bleek een vruchtbare voedingsbodem voor culturele polarisatie. Want behalve dat er ruimte ontstond voor nieuwe opvattingen, ontstond er ook een tegenbeweging die koste wat kost wilde vasthouden aan wat verloren dreigde te gaan.

Rond 1850 bereikten die tegenstellingen, die botsing van wereldbeelden, een hoogtepunt. Aan de ene kant van het spectrum stonden de aanhangers van het moderne wereldbeeld. Zij hadden afscheid genomen van de Bijbelse heilsverwachting en in plaats daarvan het vooruitgangdenken omarmd – het idee van de maakbare toekomst – wat de stoot gaf aan experimenten van allerlei wereldverbeteraars en utopisten. Tegenover zich vonden zij de aanhangers van het traditioneel-Bijbelse wereldbeeld, die vasthielden aan de letterlijke betekenis van de Schrift, met name van de Bijbelse profetieën, en op grond daarvan leefden in de overtuiging dat de eindtijd was aangebroken. Zij hadden al hun hoop gesteld op de wederkomst van Christus, die aan de groeiende goddeloosheid een einde zou

^a Een video-opname van de lezing van R.H. Kielman is te vinden via:

<http://www.vanoosbreestichting.nl/1210127/HistorischSymposium2018Ochtend.mp3>

maken en de gelovigen uit hun benarde positie zou bevrijden. Het was tegen deze achtergrond dat de apostolische beweging gestalte kreeg.

Voor ik inga op de tijds- en toekomstbeleving van de groeperingen die deel uitmaakten van de apostolische beweging, is het goed eerst stil te staan bij het begrip christelijke eindtijdverwachting zelf. Wat hield dat precies in, welke invulling werd daaraan gegeven in de negentiende eeuw? Ik zeg met nadruk 'in de negentiende-eeuw', want hoewel deze toekomstvisioenen waren gebaseerd op eeuwenoude Bijbelse profetieën in met name de boeken Daniel en de Openbaring van Johannes, bleek de uitleg en dientengevolge de uitwerking ervan niet constant maar juist sterk tijdgebonden. Wel hadden al die varianten een aantal vaste thema's en kenmerken gemeen, die ik hier globaal zal behandelen.

Ten eerste ging het bij de Bijbelse heilsverwachting om een eindig tijdsperspectief, gericht immers op de ondergang van de wereld en het einde der tijden. Daarnaast werd dat einde ook nog eens op niet al te lange termijn verwacht. Op grond van de Bijbeltekst 'dat één dag bij de Heer is als duizend jaar', ging men er namelijk in brede kring vanuit dat de in Genesis beschreven zevendaagse schepping betekende dat de wereld na zeventienduizend jaar zou ophouden te bestaan – de zogeheten wereldweekgedachte. Aangezien gezaghebbende Bijbelwetenschappers hadden berekend dat de wereld bij de geboorte van Christus zo'n 4000 jaar bestond, kon men er rond 1800 vanuit gaan dat het grootste gedeelte van die wereldweek al voorbij was, en het einde reeds in zicht. Die visie werd ondersteund door de leer van de vier wereldrijken, gebaseerd op een visioen in het Bijbelboek Daniel over vier monsterlijke dieren. Algemeen werd aangenomen dat die monsters vier opeenvolgende wereldrijken symboliseerden, en dat men rond 1800 inmiddels was aanbeland in de nadagen van het vierde en laatste wereldrijk, het Romeinse rijk, dat in de middeleeuwen uiteengevallen was in kleinere Europese staatjes.

Behalve door de korte termijn, werd de Bijbelse heilsverwachting gekenmerkt door een scenario met aantal vaste thema's. De hoofdrol werd vervuld door een uitverkoren volk van ware gelovigen, de Bruidsgemeente van Christus, die door een ongelovige Antichrist en zijn volgelingen werd verdrukt, door de wederkomst van Christus werd gered, waarna een duizendjarige heilsorde zou aanbreken. Aan het eind daarvan volgde nog een laatste opstand van het Kwaad, waaraan Christus opnieuw een einde maakte, gevolgd door het Laatste Oordeel, en het formeren van een volmaakte Nieuwe Hemel en Aarde.

De grote vraag was nu, een vraag die in de loop der eeuwen tot fundamentele tegenstellingen leidde: moest men deze profetieën nu letterlijk nemen of juist symbolisch verstaan? In de eerste eeuwen na Christus opteerde men vooral voor de symbolische uitleg: met het ontstaan van de christelijke kerk was de duizendjarige heilsorde aangebroken en leefde men in feite in de nabijheid van het einde. Er waren wel stromingen die de voorspellingen letterlijk namen en daarom meenden dat het duizendjarige rijk nog niet was aangebroken – zogeheten chiliasten (naar het Griekse chilia, wat 'duizend' betekent), maar deze werden door de kerkbestuurders als ketters vervolgd en vormden slechts een kleine minderheid.

Dat veranderde met de Reformatie, toen het visioen van het duizendjarige rijk weer aan betekenis won. Had Luther nog op korte termijn het einde der tijden verwacht – protestantse theologen in zeventiende-eeuws Engeland voorzagen voor de toekomst nog een duizendjarige bloeitijd, die zij associeerden met de tijdens de Reformatie doorgevoerde geloofsvernieuwing. Wel namen zij afstand van het materialistische chiliasme van de beruchte wederdopers van Munster: volgens deze

protestantse theologen zou de heilstaat primair geestelijk van aard zijn en niet abrupt maar geleidelijk ontstaan, door de groeiende invloed van de Heilige Geest. Geïnspireerd op de dominantie van het cijfer zeven in de Openbaring van Johannes – denk bijvoorbeeld aan de zeven gemeenten en de zeven zegels, engelen, bazuinen en drinkschalen – werd een zevenperiodenleer ontworpen, die veronderstelde dat dat groeiproces uit zeven fases zou bestaan. Met grote belangstelling werden actuele ontwikkelingen gevolgd om te achterhalen in welke fase men inmiddels was aanbeland en hoe lang het zou duren voor de heilsorde zou aanbreken. Pas als die heilsorde zijn hoogste bloei had bereikt, zou Christus wederkomen – aan het einde dus, en niet aan het begin, zoals de chiliasten dachten.

Behalve op de periodenleer, kon de gelovige om zijn inzicht in dat heilscenario te vergroten ook een beroep doen op de zogeheten typologische Bijbelverklaring. Daarbij werd ervan uitgegaan dat veel gebeurtenissen in het Oude Testament voorafschaduwingen waren, zogeheten prefiguraties, van ontwikkelingen zowel in het Nieuwe Testament als in de christelijke kerkgeschiedenis. Zo werd Adam bijvoorbeeld gezien als de voorafschaduwing van Jezus, en de ondergang van Jeruzalem als de voorafschaduwing van de jongste dag. In het verlengde daarvan was het heel gebruikelijk Bijbelverhalen te bestuderen om te achterhalen wat er in de eindtijd met de christenen zou gebeuren.

Een derde hulpmiddel vormden de concrete tijdsaanduidingen in de Bijbel, op grond waarvan men hoogtepunten in het heilscenario kon berekenen. Zo was in de Openbaring van Johannes sprake van een periode van zware geloofsvervolging door een Antichrist, die 1260 'dagen' zou duren. Aangezien protestantse theologen er voetstoots vanuit gingen dat achter deze Antichrist de Paus schuilging, werd aangenomen dat men deze 1260 dagen niet letterlijk als dagen, maar als jaren moest opvatten, omdat de heerschappij van de paus immers al honderden jaren bestond. Het begin van diens machtsopbouw lag ergens rond het jaar 600, wat betekende dat de val van het pausdom, en het aanbreken van de heilsorde in de loop van de negentiende eeuw verwacht kon worden. Het jaar 1866 – genoemd in talloze eindtijdpublicaties – gooide daarbij hoge ogen.

Vond men het onderzoek naar heilige getallen, prefiguraties en perioden te ingewikkeld, dan kon men altijd nog terugvallen op de zogeheten 'tekenen der tijden', in de Bijbel beschreven gebeurtenissen die het aanbreken van de eindtijd aankondigden. Tot die tekenen behoorden crisisverschijnselen als oorlogen, natuurrampen, geloofsafval, en de vervolging van gelovigen door afvalligen, maar ook positieve ontwikkelingen als een religieuze opwekkingsbeweging, beschavingsgroei, en successen op het gebied van wereldkerstening. In de achttiende eeuw werd onder geletterde christenen de voortschrijdende Verlichting toegejuicht als een grote stap voorwaarts in het heilsproces en met enige minachting werd in deze kringen neergekeken op eenvoudige gelovigen die de Bijbel nog letterlijk namen en als gevolg daarvan het chiliasme hadden omarmd.

Midden achttiende eeuw deed zich wat dat betreft echter een kentering voor. De Bijbelkritiek die rond die tijd door de filosofen van de Radicale Verlichting werd geuit – dat de Bijbel een veredeld sprookjesboek was en een hinderpaal voor de vooruitgang - schoot ook veel christenen in het verkeerde keelgat die de Verlichting aanvankelijk hadden toegejuicht. Gevolg was een cultuurpessimistische religieuze opwekkingsbeweging die dit keer niet alleen de orthodox-gelovigen, maar ook vertegenwoordigers van de intellectuele elite wist te enthousiasmeren. Overtuigd

dat de aanval op de autoriteit van de Bijbel gezien kon worden als de voorspelde geloofsafval van de eindtijd, grepen Duitse opwekkingstheologen terug op de meer traditionele opvatting van de Schrift als het letterlijke Woord van God, wat een letterlijke lezing van de profetieën en dus chiliasme stimuleerde.

Het eindtijdalarmisme greep nog verder om zich heen toen in 1789 de Franse Revolutie uitbrak, gevolgd door politieke terreur, oorlogen, economische ontwrichting, en de machtshonger van Napoleon, ongekennde gebeurtenissen die tijdgenoten associeerden met de in de tekenen der tijden voorspelde crisisverschijnselen. Toen Franse troepen in 1798 als klap op de vuurpijl de paus arresteerden, leek de conclusie onontkoombaar – de beslissende en laatste omwenteling in de wereldgeschiedenis stond voor de deur.

De letterlijke Bijbelopvatting die door aanhangers van de religieuze opwekkingsbeweging was omarmd, leidde ertoe dat de negentiende-eeuwse eindtijdverwachting een aantal specifieke kenmerken zou ontwikkelen, die sterk afweken van wat eeuwenlang gangbaar was geweest. Protestantse opwekkingstheologen, maar ook een katholiek als de jezuïet Emanuel Lacunza, spraken zich niet alleen uit voor het chiliasme, maar propageerden ook een andere verklaringwijze van de Bijbelse profetieën, het zogeheten futurisme. Die hield in dat de antichristverwachting geen betrekking kon hebben op de paus maar op een nog toekomstige geloofsonderdrukker van duivelse statur, die niet 1260 jaar maar letterlijk 1260 dagen zou heersen, een periode dus van zo'n drie en een half jaar. Gezien de spectaculaire machtsgreep van Napoleon is het niet verwonderlijk dat velen meenden dat hij de Antichrist was en dat het duizendjarige rijk met zijn val zou beginnen. Toen dat in 1815, na de slag van Waterloo, niet gebeurde, kwamen nieuwe antichristkandidaten in het vizier, een bont gezelschap van zittende machthebbers en revolutionairen.

Behalve door deze politieke antichristvisie werd de negentiende-eeuwse heilsverwachting gekenmerkt door een toekomstvisioen dat uit een opeenstapeling van rampen bestond. Waar men in het verleden de ijzingwekkende gebeurtenissen uit de Openbaring van Johannes had opgevat als metaforen voor spirituele processen ging men er nu vanuit dat die voorspellingen letterlijk in vervulling zouden gaan. Omdat in deze Bijbelpassages veelvuldig werd verwezen naar een grote aardbeving, rampzalige ontwikkelingen in het Oosten, en plagen van ongekennde omvang, was de strekking van veel eindtijdpublicaties die in Europa na 1815 het licht zagen, zonder meer angstaanjagend. Een spraakmakende vertegenwoordiger van dat genre in Nederland was de portier van het Haagse Mauritshuis, Hendrik Hentzepeter, die tussen 1820 en 1842 een twintigtal eindtijdgeschriften publiceerde, het ene nog bloedstollender dan het andere. Boekjes die in kringen van de Nederlandse opwekkingsbeweging, het Réveil, op een zekere populariteit konden bogen.

Boegbeeld en baanbreker van dat Nederlandse Réveil was de dichter Willem Bilderdijk. Als orangist en antirevolutionair was hij in 1795, na de oprichting van de Bataafse Republiek in ballingschap gegaan en meegezogen in het eindtijdalarmisme van de Europese opwekkingsbeweging. Ook hij verwachtte de verschijning van een politieke Antichrist en voorzag voor de directe toekomst rampen van kosmische omvang, opvattingen die hij via zijn gedichten een groter bereik gaf. Rond 1820 echter wist hij dit eindtijdalarmisme ook over te brengen op enkele Leidse studenten die bij hem een cursus vaderlandse geschiedenis volgden. Twee van hen, de van oorsprong Joodse Isaäc da Costa en Abraham Capadose,

zouden zich onder invloed van Bilderdijk in 1822 tot het christendom bekeren en een belangrijke rol gaan spelen binnen het Nederlandse Réveil. Zo veroorzaakte Da Costa in 1823 grote commotie met de publicatie van zijn *Bezwaren tegen den geest der eeuw*, waarin hij niet alleen van leer trok tegen verlichtingstheologie, volkssoevereiniteit en constituties, maar ook zijn eindtijdalarmisme ventileerde. Het vrijzinnig-liberale establishment reageerde geschokt, en distantieerde zich van Da Costa en zijn geestverwanten alsof het besmette figuren waren waarmee ieder contact vermeden diende te worden. Maar orthodoxe christenen, en de meer conservatieve vertegenwoordigers van de maatschappelijke elite, voelden zich door deze ideeën wel aangesproken en sloten zich bij Da Costa en Capadose aan. Zo groeide dit groepje bilderdijkianen in enkele jaren uit tot de conservatief-christelijke Réveilbeweging.

Na 1850 werd door dit Réveil met vereende krachten een herkersteningsoffensief gelanceerd, waarbij via christelijk-sociale projecten en evangelisatiecampagnes getracht werd het gewone volk voor het christendom te behouden, en waar mogelijk te herwinnen. Niet zelden hadden deze evangelisten hun opleiding genoten aan het Seminarie voor binnen- en buitenlandse evangelisatie, dat mede was opgericht door Isaïc da Costa. Van grote betekenis was daarnaast de opleidingsschool van dominee Jan de Liefde, die aan het hoofd stond van de evangelisatievereniging Tot Heil des Volks en voorganger was bij de door hem opgerichte Vrije Evangelische Gemeente te Amsterdam. Op beide evangelistenscholen stond het eindtijdalarmisme centraal, en leefde men in de verwachting van een Antichrist die vermoedelijk een socialist zou zijn en zich meester zou maken van het Vierde Wereldrijk: de Europese landen die ooit tot het Romeinse Rijk hadden behoord. Gretig werden hier allerhande eindtijdgeschriften gelezen, waaronder het werk van de populaire Engelse predikant John Cumming, die had voorspeld dat het duizendjarige rijk in 1866 zou aanbreken. Dat zou gepaard gaan met een allesvernietigende wereldbrand waarvoor de uitverkorenen gespaard zouden blijven door een tijdelijke Opname in de hemel. Niet alleen de Vrije Evangelische Gemeente van dominee De Liefde bleek aanhanger van deze Opname-gedachte, ook nieuwe chiliastische bewegingen die na 1850 in Nederland voet aan de kregen, zoals de darbisten en de apostolische beweging, waren er vast van overtuigd dat men door een tijdelijk verblijf in de hemel zou kunnen ontkomen aan de verdrukking die de Antichrist over de aarde zou brengen.

Waar kwam deze Opname-verwachting vandaan? Net als de politieke Antichristvisie lag de Opname-gedachte in het verlengde van de letterlijke Bijbelverklaring die eind achttiende eeuw in opwekkingskringen in zwang was geraakt. Daardoor was men ook anders gaan denken over de zogeheten Eerste Opstanding die zich vlak voor de Wederkomst zou voordoen. Niet langer werd dat opgevat als een spiritueel rijpingsproces, maar als een letterlijke transformatie waarbij de ware gelovigen, samen met de uit de dood opgewekte martelaren, in één klap een volmaakt en onsterfelijk lichaam kregen, dat hen in staat zou stellen Christus tegemoet te vliegen in de lucht, en samen met hem terug te keren op aarde als de Antichrist verslagen was.

Deze Opname – ook wel Opvaart² of Ontrukking genoemd - was rond 1830 nader uitgewerkt door de Britse predikant en eindtijdalarmist Edward Irving, die zich na lezing van het werk van de jezuïet Emanuel Lacunza had afgekeerd van het optimistische heilsvisionen dat tot die tijd in Engeland had gedomineerd. Als charismatisch kanselprediker had Irving in Britse opwekkingskringen furore gemaakt, en had hij vooraanstaande *Evangelicals* ervan weten te overtuigen dat

met de Franse Revolutie de eindtijd was aangebroken en de Antichrist in aantocht was. Behalve een nabije Opname en Wederkomst predikte Irving ook een ophanden zijnde Uitstorting van de Heilige Geest, waardoor de ware gelovigen de zogeheten geestesgaven deelachtig zouden worden: bovennatuurlijke vermogens als het spreken in tongen, helderziendheid en genezen van zieken door handoplegging.

Toen zich in de kring rond Irving in 1830 inderdaad dergelijke verschijnselen leken voor te doen, werd Irving als predikant afgezet. Dat deerde hem weinig, want hij beschouwde de bestaande kerken inmiddels als hopeloos afgedwaald en nog maar een schim van de vroeg-christelijke kerk, waarin de werking van de Heilige Geest nog alom tegenwoordig zou zijn geweest. Met het oog op de naderende Wederkomst bepleitte Irving de terugkeer naar die oorspronkelijke kerk, dat wil zeggen bestuurd door apostelen, herders, evangelisten en profeten. Aldus werd in Albury, waar zich het landgoed van zijn geestverwant Henry Drummond bevond, de Algemene of Katholieke Apostolische kerk opgericht, met aan het hoofd twaalf apostelen, die ieder een deel van de wereld als evangelisatiegebied kregen toegewezen, genoemd naar de twaalf stammen van Israël. Om de wereld van het bestaan van de enige ware kerk en de ophanden zijnde Wederkomst op de hoogte te brengen werd een Testimonium opgesteld, dat door de apostelen in hun stamgebieden aan wereldlijke en geestelijke leiders werd aangeboden.

Nederland viel onder apostel Henry King-Church, die zijn stamgebied in 1838 bezocht. Daar werd hij enthousiast ontvangen door de Haagse portier en eindtijdpublicist Hendrik Hentzepeter. Minder enthousiast was de ontvangst in kringen van het Réveil. Hoewel men daar aanvankelijk in Irving een geestverwant had gezien, moest men van de als sektarisch ervaren Katholieke Apostolische Kerk weinig hebben. Wel slaagde King-Church er in contact te leggen met de Haagse Réveilman Abraham Capadose, die hij ook in de decennia daarna nog regelmatig zou bezoeken. Anders echter dan in bijvoorbeeld Duitsland kwam het in Nederland vooralsnog niet tot de oprichting van zelfstandige katholieke-apostolische gemeenten.

Dat de voorspellingen ten aanzien van een nabije Opname en Wederkomst zich niet realiseerden stelde de Katholieke Apostolische Kerk in de jaren veertig voor problemen: twijfel stak de kop op en de groei vlakke af. In reactie daarop werd in 1847 de zogeheten verzegeling ingevoerd, de doop met de Heilige Geest door handoplegging, die katholieke-apostolischen niet alleen toegang verleende tot de geestesgaven, maar hun ook de garantie gaf dat zij door een Opname aan de Antichrist konden ontkomen. Reikhalzend werd uitgekeken naar het jaar 1865: dan zou de katholieke-apostolische kerk dertig jaar bestaan, wat in typologisch opzicht correspondeerde met het gegeven dat Jezus zich op dertigjarige leeftijd als verlosser had geopenbaard. Dat dit tijdstip vrijwel samenviel met het jaar 1866, dat al eeuwenlang door Bijbelwetenschappers als het jaar van de grote omwenteling was genoemd, sterkte hen in die overtuiging.³ Nadere details over het heilsscenario werden door apostel Francis Sitwell verstrekt in een lezingenreeks die in 1865 postuum werd gepubliceerd, een op de zevenperiodenleer gebaseerde visie die geheel in lijn bleek met het nieuwerwetse eindtijdalarmisme. Ook Sitwell verwachtte op korte termijn in Europa de verschijning van een politieke antichrist, voortkomend uit de gelederen van revolutionaire democraten, die een drie en een half jaar durende verdrukking zou veroorzaken. De verzegelden zouden aan dit terreurbewind ontsnappen door de Opname, en tijdens Armageddon met Christus terugkeren op aarde, waarna een duizendjarige rijk zou aanbreken, gekenmerkt door vrede en harmonie.⁴

Met het oog op die naderende Wederkomst werd de katholiek-apostolische zending in 1864 met nieuw elan ter hand genomen. Evangelist Maximillian von Pochhammer vertrok naar Nederland en had ditmaal het tij mee, want ook in ons land was inmiddels sprake van aanzwellend eindtijdalarmisme. Het herkersteningsoffensief draaide op volle toeren, evangelisten verkondigden overal in den lande de nabije Wederkomst en vonden daarvoor gehoor op drukbezochte bijeenkomsten van het christelijke verenigingsleven. Daarnaast trokken zendelingen van de mormoonse Heiligen der Laatste Dagen en de darbistische Vergadering der Gelovigen door het land, wier chiliastische boodschap met groeiend enthousiasme werd ontvangen. En dat gold ook voor de boodschap van de Katholieke Apostolische Kerk.

Toen Pochhammer in april 1864 de Haagse Réveilman Abraham Capadose bezocht en hem een aanbevelingsbrief van apostel King-Church overhandigde, gingen daar alle deuren voor hem open. Zoon Isaäc Capadose, ambtenaar bij het ministerie van koloniën, nam de evangelist als logé in huis en introduceerde hem bij de plaatselijke evangelisatievereniging. Overtuigd dat de Wederkomst ophanden was lieten Isaäc Capadose en zijn geestverwanten zich door de daarvoor speciaal uit Albury overgekomen apostel Woodhouse verzegelen en werd in 1867 in Den Haag een afdeling van de Katholieke Apostolische Kerk opgericht. Isaäc Capadose werd aangesteld als evangelist en zou talloze katholiek-apostolische geschriften in het Nederlands vertalen, waaronder de eindtijpublicatie van apostel Sitwell. Benoemd tot apostel-helper verhuisde Capadose in 1876 naar Albury, waar hij in 1920 overleed. Alle rond 1835 geroepen apostelen waren toen inmiddels overleden, de laatste in 1901, waarmee voor de Katholieke Apostolische Kerk de zogeheten tijd van stilte was ingetreden. Nieuwe priesters werden daarna niet meer geïnstalleerd, men wachtte lijdzaam op de dingen die komen zouden, en deed over het moment waarop alles zich zou voltrekken geen mededelingen meer.

Niet iedereen in de Katholieke Apostolische kerk had echter zo lijdzaam gereageerd op het wegvallen van de apostelen, vooral niet omdat in de begintijd was verklaard dat alle apostelen nog bij leven de Opname en de Wederkomst zouden meemaken. In 1860, toen inmiddels vijf van de twaalf apostelen het tijdelijke voor het eeuwige hadden verwisseld, had Heinrich Geyer, de profeet van de katholiek-apostolische gemeente in Berlijn, geprofeteerd dat het de bedoeling was de opengevallen plaatsen aan te vullen met nieuwe apostelen. Maar die profetie was door de zittende apostelen verworpen. In hun ogen zou de Wederkomst niet lang meer op zich laten wachten en was het beter zich te concentreren op de zending, zodat het voor de Opname benodigde aantal verzegelden, zo snel mogelijk bereikt zou worden.

Geyer legde zich formeel bij dat besluit neer, maar bleef in informele kring zijn overtuigingen uitdragen. Toen hij eind 1862 in een preek ook nog eens te kennen gaf de Wederkomst niet op korte termijn te verwachten en zijn twijfels uitsprak over een Opname van uitverkorenen, werd hij door de leiding uit de kerk gezet, samen met zijn medestander Friedrich Wilhelm Schwartz, voorganger te Hamburg. Geyer en Schwartz gingen vervolgens in Hamburg over tot de oprichting van de Allgemeine Christliche Apostolische Mission, een in hun ogen verbeterde versie van het katholiek-apostolische gedachtegoed, omdat hier wel in aanvulling van apostelen werd voorzien. In deze nieuwe ordening werd Schwartz benoemd tot apostel van het stamgebied Juda, dat bestuurd werd vanuit Amsterdam, waar Schwartz in september 1863, als hoofd van de Apostolische Zending in Nederland, zijn intrek nam.

De vraag is nu: hadden Geyer en Schwartz inderdaad hun geloof in een spoedige Wederkomst en in een daaraan voorafgaande Opname verloren, en week de heilsverwachting van de Apostolische Zending daarom op cruciale punten af van wat in de Katholieke Apostolische Kerk in Albury werd geleerd? Dat bleek slechts ten dele het geval. Afgaande op de geloofsbelijdenis die in 1864 door de Apostolische Zending te Hamburg op papier werd gezet, was men wel degelijk overtuigd van een ophanden zijnde Wederkomst. Wel werd afstand genomen van een daaraan voorafgaande Opname van uitverkorenen, die aldus als enigen aan de verdrukking door de Antichrist zouden ontkomen.⁵ Dat Schwartz die kritiek op de Opname deelde, blijkt uit een ingezonden brief die hij enkele maanden na aankomst in Amsterdam naar een christelijk tijdschrift opstuurde. Niettemin, in de *Geloofsbelijdenis der Apostolische Zending*, die Schwartz niet lang daarna publiceerde en in Amsterdam liet verspreiden, namen niet alleen de ophanden zijnde Wederkomst maar ook de daaraan voorafgaande Opname weer een prominente plaats in. En dat bleef zo – tot ver in de negentiende eeuw zou deze verwachting de tijds- en toekomstbeleving van de Apostolische Zending bepalen.⁶

Waarom Schwartz van mening was veranderd en een andere koers is gaan varen dan Geyer, valt door het fragmentarische bronnenmateriaal moeilijk te achterhalen. Maar een deel van het antwoord ligt ongetwijfeld in het alarmistische klimaat dat Schwartz in Nederland aantrof toen hij in september 1863 in Amsterdam arriveerde, zeker omdat hij al snel in contact kwam en vervolgens nauw ging samenwerken met de Vrije Evangelische Gemeente van dominee Jan de Liefde, een gemeente waarin de verwachting van een nabije Opname en Wederkomst bijzonder sterk leefde.

Jan de Liefde zelf was op dat moment al naar de achtergrond verdwenen. Midden jaren vijftig had hij door zijn grote charisma nog een hoofdrol in het herkersteningsoffensief gespeeld, als grondlegger van de evangelisatievereniging Tot Heil des Volks en als oprichter en voorganger van een eigen kerkgenootschap, de Vrije Evangelische Gemeente, met afdelingen door heel Nederland, bestuurd door evangelisten die door De Liefde waren opgeleid. De breuk met de bestaande kerk was echter een aantal van zijn Réveilvrienden zo in het verkeerde keelgat geschoten, dat de donaties aan zijn evangelisatieprojecten terugliepen en De Liefde rond 1860 in grote financiële problemen was geraakt. Hij had zijn kerkje aan de Spuistraat moeten verkopen en de diensten noodgedwongen verplaatst naar een huurkerkje aan de Heerengracht. Daar leidde evangelist Albert Hardenberg in zijn plaats de diensten. Zelf was De Liefde met zijn gezin naar Amersfoort verhuisd en in april 1864 zelfs naar Londen, waar hij als publicist beter in zijn onderhoud kon voorzien.

Hoe Albert Hardenberg met Schwartz in aanraking was gekomen is niet helemaal duidelijk, maar wellicht via de lezingen over de Openbaring van Johannes die Schwartz in een huurzaaltje voor belangstellenden hield en waarvoor in de kranten werd geadverteerd. Hardenberg nodigde Schwartz in ieder geval uit om enkele preekbeurten te verzorgen in zijn kerkje aan de Heerengracht. Zijn heilsboodschap viel daar in goede aarde, ook bij leden van vrije evangelische gemeenten buiten Amsterdam. Zo wist Schwartz de belangstelling te wekken van Friedrich Wilhelm Menkhoff, voorganger te Ouderkerk aan de Amstel, van Jacob Witmond, evangelist te Stadskanaal, en van de in Heerenveen woonachtige evangelist Toussaint de Vrieze. De laatste was, tijdens een bezoek aan Amsterdam, naar eigen zeggen door Schwartz via handoplegging genezen van een ernstige infectie.⁷

Maar niet iedereen in de Vrije Evangelische Gemeente was enthousiast over de groeiende invloed van de apostel, met als gevolg dat Albert Hardenberg in maart 1864 als voorganger werd ontslagen. Niets stond toen een overgang tot de Apostolische Zending meer in de weg, en twee maanden later, in mei 1864, lieten Hardenberg en Witmond zich door Schwartz verzegelen. Plaats van handeling was de kapel aan de Haarlemmer Houttuinen die de Apostolische Zending inmiddels had kunnen betrekken, daartoe financieel in staat gesteld door twee vooraanstaande leden van de Vrije Evangelische Gemeente.⁸ Toch kwam het niet lang daarna tot een breuk. Wat zich precies heeft afgespeeld is bij gebrek aan bronnen moeilijk te zeggen, maar in ieder geval werden Hardenberg, Witmond en De Vrieze, nadat ze zich van Schwartz hadden gedistantieerd, bij de Vrije Evangelische Gemeente weer in genade aangenomen en konden ze hun werk als evangelisten bij Tot Heil des Volks gewoon voortzetten. Alleen Menkhoff bleef standvastig en zou in de Apostolische Zending nog een belangrijke rol spelen als apostel van Rijnland-Westfalen.

Was de rekrutering in vrij-evangelische kring dus op een teleurstelling uitgelopen, enkele jaren later, in 1869, slaagde Schwartz er wel in vrijwel alle leden van een evangelisatievereniging in Enkhuizen voor de Apostolische Zending te winnen. Het betrof een afdeling van de Vereeniging ter Verbreiding der Waarheid, die onder leiding stond van de evangelist Gerrit Frederik Lankamp, een voormalig leerling aan het Seminarie van Isaac da Costa, waar het eindtijdalarmisme hem met de paplepel was ingegoten. In Amsterdam had Lankamp een bijeenkomst van Schwartz bezocht en de apostel vervolgens uitgenodigd naar Enkhuizen te komen. Daar was de evangelisatievereniging zo van hem onder de indruk dat zo'n honderdvijftig leden zich in het voorjaar van 1869 lieten verzegelen. De vereniging werd tot plaatselijke gemeente van de Apostolische Zending getransformeerd, en het evangelisatielokaal als kerkgebouw ingericht, met Lankamp als voorganger.

Of eindtijdalarmisme bij deze rekrutering een rol heeft gespeeld is niet zeker, maar veelzeggend is wel dat slechts enkele maanden later, in de zomer van 1869, beide afdelingen van de Apostolische Zending – Amsterdam en Enkhuizen - in de greep raakten van een regelrechte ondergangspaniek. In augustus plaatsten zij in diverse kranten een gezamenlijke advertentie, waarin het publiek met het oog op de nabije Wederkomst werd opgeroepen zich zo spoedig mogelijk te laten verzegelen, omdat men anders het oordeel zou moeten ondergaan dat God over de aarde zou laten komen. Volgens Ysbrand Smit, een afvallig lid dat in deze zelfde periode een boekje open deed over het reilen en zeilen in de Apostolische Zending, was men daar in de zomer van 1869 in de ban van een naderende pestplag, waarbij twee derde deel van de Amsterdamse bevolking zou omkomen, zoals een profetes had geopenbaard. Een profetie die ook in Enkhuizen circuleerde, en daar grote commotie verwekte. Toen de voorspelde gebeurtenissen zich niet aandienden, keerde na enkele maanden de rust weer. Een soortgelijke ondergangspaniek heeft zich bij de Apostolische Zending verder niet meer voorgedaan, al bleef men alert op de tekenen der tijden.

Wel had zich op het hoogtepunt van de onrust, in juli 1869, een man aangesloten die in de beweging nog een bijzondere rol zou spelen: de arts Hermanus Gerardus Henricus Groenewegen. Hij zou enkele jaren later samen met Schwartz een geschrift publiceren, getiteld *Het Boek voor onzen tijd; de Openbaring van Johannes, leesbaar voor de gemeente*, waarin de heilsverwachting van de Apostolische Zending op gloedvolle wijze uiteen werd gezet. De eerste editie verscheen tussen 1872 en 1874, een vrijwel ongewijzigde herdruk in 1894.⁹ Blijkens

het Naschrift ging het om een onvoltooid gebleven manuscript van Schwartz, dat door Groenewegen was vertaald en vervolgens voltooid op aanwijzing van de apostel.

Wie was deze man, deze dokter Groenewegen? Van hem was aanvankelijk niet méér bekend dan zijn achternaam en zijn beroep, en dat hij zich in juli 1869 samen met zijn zoontje had laten verzegelen. In een advertentie uit 1900 voor het *Boek voor onzen tijd* werd hij opgevoerd als J.J. Groenewegen, en die naam is vervolgens terechtgekomen in diverse studies die over de Apostolische Zending zijn verschenen.¹⁰ Onderzoek door C.G. Reemer¹¹ wees echter in de richting van de arts H.G.H. Groenewegen, en dat werd bevestigd door diens achterkleinzoon, die mij kon melden dat de familie inderdaad beschikt over een exemplaar van *Het boek voor onzen tijd* en, belangrijker nog, over een handgeschreven notitie, waarin was vastgelegd welk gedeelte door Schwartz was geschreven en welk door de Nederlandse bewerker. Daaruit bleek dat de rol van Groenewegen aanmerkelijk groter was dan in het naschrift van *Het boek voor onzen tijd* was gesuggereerd.¹²

Aan de basis lag inderdaad een onvoltooid gebleven Duits manuscript van beperkte omvang, waarin Schwartz zijn verklaringsschema van de Openbaring van Johannes uiteen had gezet, een zevenperiodenleer die tot de vierde periode was gevorderd. Groenewegen had dat in het Nederlands vertaald, en de periodenbeschrijving voltooid met de aantekeningen van Schwartz als leidraad. Het resultaat was een zeer omvangrijk boek, doorspekt met allerlei actuele beschouwingen over politiek, wetenschap en filosofie die, gezien de verwijzing naar Nederlandse bronnen, onmogelijk afkomstig konden zijn van Schwartz, maar duidelijk de hand verraadden van Groenewegen - een orthodox-gelovig, academisch gevormd man met een brede maatschappelijke interesse. Toen Groenewegen zich in 1869 liet verzegelen was hij een vijfenveertigjarige weduwnaar die naast zijn artspraktijk als bestuurder betrokken was bij opkomende bedrijfjes, gericht op het verbeteren van de levensomstandigheden van de Amsterdamse bevolking. Daarnaast genoot hij enige bekendheid als auteur van een vaderlandslievend gedicht dat door zijn vriend, de componist Richard Hol, op muziek was gezet. Zijn orthodox-religieuze levensvisie had Groenewegen vermoedelijk overgenomen van zijn vader, voorganger bij een Oud-Lutherse gemeente die zich van de Hersteld Evangelisch-Lutherse Kerk had afgescheiden omdat die in zijn ogen te vrijzinnig was.

De passages uit *Het boek voor onzen tijd* die Groenewegen aan het manuscript van Schwartz had toegevoegd waren, gezien de verwijzingen naar krantenberichten, geschreven tussen 1870 en 1873 en hadden vooral betrekking op de nabije toekomst. Hoofdgedachte was dat de zevende en laatste periode, die in 1815 was aangebroken, op korte termijn, in ieder geval nog vóór het einde van de negentiende eeuw zou uitmonden in het Duizendjarige Rijk. Hoe dat in zijn werk zou gaan werd door Groenewegen uitvoerig belicht, met details die aan het boek van apostel Sitwell hadden ontbroken.

Volgens Groenewegen zou er een antichristelijke Europese federatie ontstaan, onder leiding van Duitsland, dat sinds 1871 niet alleen weer een keizerrijk was, maar in toenemende mate ook een bolwerk van ongelovigen die het pantheïsme en de darwinistische evolutieleer hadden omarmd. Nog voor dat rijk op volle sterkte was gekomen, zouden de apostolische verzegelden van de aarde worden weggenomen, waarna de achtergebleven gelovigen drie en half jaar blootgesteld zouden worden aan een ware terreur, die uiteindelijk bij Armageddon zou resulteren in een oorlog van allen tegen allen. Op het hoogtepunt van de strijd zou dan vanuit

de hemel Christus met zijn uitverkorenen ten tonele verschijnen, en de Antichrist en zijn aanhangers naar de hel verbannen. Alle bezittingen van de antichristelijke overheid zouden toevallen aan de gelovigen, waarna in het Rijk van Heerlijkheid, waar egoïsme en afgunst tot het verleden behoorden, het ware communisme zou worden geïntroduceerd. De wonderen der techniek – nu niet meer gebruikt voor zondige doeleinden maar ter ere van God - zouden het leven vergemakkelijken, kunsten en wetenschappen zouden bloeien als nooit te voren, en het bestuur zou in handen liggen van de apostolische uitverkorenen, omdat zij als enigen de zuivere kerk in ere hadden gehouden. De auteur benadrukte in zijn slotwoord dat dit alles zich op korte termijn zou voltrekken, en dat hij hoopte de lezer van de urgentie van zijn boodschap te hebben overtuigd.¹³

Geheel vruchteloos is die oproep niet gebleven, want in 1874 gaven enkele families uit Rotterdam te kennen zich bij de Apostolische Zending te willen aansluiten, na lezing van het *Boek voor onzen tijd*.¹⁴ Maar heel erg groot lijkt de impact van het boek toch niet te zijn geweest, ook niet in apostolische kring zelf. Toen de in Wolvega gevestigde uitgever Posthuma in 1893 het plan opvatte voor een heruitgave, bleek niemand in zijn apostolische netwerk over een exemplaar te beschikken en moest hij daarvoor in het *Nieuwsblad voor den boekhandel* speciaal een oproep plaatsen.¹⁵ Die lauwe ontvangst kan hebben gelegen aan de relatief hoge prijs van het boek¹⁶, maar ook aan het voor Nederlandse begrippen wat ongebruikelijke toekomstvisioen dat door Groenewegen was ontvouwd, een combinatie van traditioneel Bijbelse elementen met de zegeningen van de moderne tijd en de industriële revolutie. Die visie leefde vooral bij vooruitgangsgezinde chiliasten in Engeland, maar was in deze jaren in Nederland nog nauwelijks doorgedrongen.

Mijn indruk is dan ook dat Groenewegen in de apostolische beweging een buitenstaander is gebleven, en er mogelijk al na enkele jaren, ruim voor zijn dood in 1898, weer is uitgestapt. Hoe anders te verklaren dat hij in het gedenkschrift van het Amsterdamse lid N.J. Verkruisen, waarin alle hoofdrolspelers in de Apostolische Zending de revue passeren, schittert door afwezigheid?¹⁷ Of dat we hem nooit aantreffen als getuige bij geboorteaangiften en huwelijken van medeleden, zoals in apostolische kring gebruikelijk was te doen? Dat uitgever Posthuma hem in 1900 in een advertentie abusievelijk opvoerde als J.J. Groenewegen, geeft aan hij op dat moment al goeddeels in vergetelheid was geraakt. Ook het feit dat zijn achterkleinzoon niet op de hoogte bleek van de betrokkenheid van zijn overgrootvader bij de apostolische beweging wijst er mijns inziens op dat het lidmaatschap van Groenewegen van betrekkelijk korte duur is geweest.

Hoe verging het de tweede uitgave van *Het Boek voor onzen tijd*, die in 1894 verscheen? Niet veel beter, want nog geen twee jaar later, in december 1895, overleed apostel Schwartz, terwijl in *Het boek voor onzen tijd* was voorspeld dat hij de Wederkomst nog bij leven zou meemaken.¹⁸ Kwam dat de geloofwaardigheid van het boek al niet ten goede, die kwam nog verder onder druk te staan tijdens de richtingenstrijd die vervolgens uitbrak rond de benoeming van een nieuwe apostel. Voor de Duitse apostel Friedrich Krebs en zijn medestanders vormde het ontstane machtsvacuüm namelijk een uitgelezen moment om het Nieuwe Licht uit te dragen - een centralistische leer waarin de leiding over de apostelen zou toevallen aan Krebs, aan wie als verpersoonlijking van het Levende Woord van Christus, een hoger gezag werd toegekend, dan aan de zogeheten dode letter van de Bijbel.¹⁹

De Apostolische Zending, of Hersteld Apostolische Zendingkerk zoals zij inmiddels officieel heette, raakte daardoor ernstig verdeeld. Sommigen gingen mee met het Nieuwe Licht en de moderne tijd, anderen wilden onverkort vasthouden aan het gezag van de Bijbel, en aan de belofte van Opname en Wederkomst.²⁰ Op zoek naar munitie grepen zij terug op de voorspelling in *Het Boek voor onzen Tijd*, dat de Antichrist, de loochenaar van God en Bijbel, een Duitse herkomst zou hebben. Schwartz had al vroeg tegen het Nieuwe Licht van Krebs gewaarschuwd, beweerden zij, en daarom was verzet geboden. Maar Krebs en zijn geestverwanten waren van dat argument niet onder de indruk. Volgens hen was het *Boek voor onze tijd* helemaal niet door Schwartz geschreven en hoefde men aan die voorspelling dus geen geloof te hechten.²¹ Ook de hoop op een nabije Wederkomst wezen zij van de hand: in hun ogen was Christus al verschenen, en wel in de apostel.²² Zo bleken de tegenstellingen onoverbrugbaar en was de scheuring in 1898 een feit.

Over die scheuring en over de consequenties die dat had voor de eindtijdverwachting van de apostolische beweging zal ik het verder niet hebben – u zult daar vandaag ongetwijfeld meer over horen van de andere sprekers. Laat ik hier volstaan met de constatering dat met de doorbraak van het Nieuwe Licht de moderne tijd zijn intrede had gedaan in de apostolische beweging, waarmee een einde was gekomen aan het tijdperk van apostel Schwartz, de hoogtijdagen van ondergangdenken en eindtijdalarmisme.

Ik dank u voor uw aandacht.

Noten

¹ Deze lezing is gebaseerd op mijn proefschrift: R.H. Kielman, *In het laatste der dagen. Eindtijdverwachting in Nederland op de drempel van de moderne tijd (1790-1880)* (Delft, 2017).

Gegevens die aan andere bronnen zijn ontleend worden in een aparte noot vermeld.

² F.W. Schwartz en H.G.H. Groenewegen, *Het boek voor onzen tijd. De Openbaring van Johannes, leesbaar voor de gemeente* (herziene druk, Baarn, 1949³) 702.

³ T. Grass, *The Lord's Work. A history of the Catholic Apostolic Church* (Eugene, 2017) 79-80.

⁴ F. Sitwell, *The purpose of God in creation and redemption* (Londen, 1865).

⁵ J.A. Schröter, *Die Katholisch-apostolischen Gemeinden in Deutschland und der 'Fall Geyer'*, derde verbeterde druk (Marburg, 2004) 323-330.

⁶ B. Brand, *Nieuw licht op oude wegen* (Delft, 2013) 154-155.

⁷ Zie voor Toussaint de Vrieze: Utrechts Archief, Nederlandsche Zendingsvereniging, inv.nr. 1694: verslag A. Pelsma, 6 juni 1864; G.A. Wumkes, *De opkomst en de vestiging van het baptisme in Nederland* (Sneek, 1912) 138.

⁸ F.W. Schwartz, Mededeeling van ontstaan van Ap. Werk in 1863 (hs. 1894 in bezit van archief Apostolisch Genootschap te Baarn)

⁹ Gebaseerd op een vergelijking van de herdruk van *Het boek voor onzen tijd* uit 1894 met de eerste editie uit 1872-1874, in het bezit van het archief van het Apostolisch Genootschap te Baarn.

¹⁰ *De Zevende Bazuin* 5 (1900) nr. 49; M.J. Tang, *Het apostolische werk in Nederland tegen de achtergrond van zijn ontstaan in Engeland en Duitsland* (Den Haag, 1982); M. Heijder, *Het venster op F.W. Schwartz. De grondlegger van het Apostolische Werk in Nederland* (Baarn, 1988); Brand, *Nieuw Licht*.

¹¹ C.G. Reemer, *Wie was dr. Groenewegen?* (z.p. 2000); met dank aan Edwin Diersmann, de mij zijn exemplaar ter inzage gaf.

¹² Met dank aan W.H.R. Groenewegen, die mij een kopie van de notitie toestuurde. Afwijkend van het officiële Naschrift: niet 'een deel', maar een 'zeer klein gedeelte' was afkomstig van apostel Schwartz, en: 'Sommige, ja! vele zaken zijn oorspronkelijk van den Nederlandschen bewerker, ofschoon geheel met goedkeuring van den eigenlijken auteur, onder anderen *Het Heden en de Toekomst*'.

¹³ Schwartz en Groenewegen, *Boek voor onzen tijd*, 430-446, 489-498, 682-691, 755-758, 774.

¹⁴ Brief van F.W. Schwartz, Amsterdam, 1 september 1874: Archief Apostolisch Genootschap te Baarn), Auszug aus 'De Herinnering' nr. 36.

¹⁵ *Nieuwsblad voor den boekhandel* 60 (1893) 17 januari.

¹⁶ fl. 4,50 voor 2 delen: *De Standaard*, 17 november 1875.

¹⁷ N.J. Verkruisen, *Herinnering 24 september 1863 – 24 september 1913* (Amsterdam, 1913).

¹⁸ Schwartz en Groenewegen, *Boek voor onzen tijd*, 561; zie ook: H. van der Beek, *Een halve eeuw van strijd; het leven herdacht van T. Korff, herder der Hersteld Apostolische Zendinggemeente te Enkhuizen* (Enkhuizen, 1918) 12-13.

¹⁹ Brand, *Nieuw licht*, 179-190.

²⁰ Van der Beek, *Halve eeuw*, 14-28; [N.J. Verkruisen sr.], *Gebeurtenissen en brieven over de scheiding van 1897* (z.p. z.j. [ca.1898]) 31-41, 59-60.

²¹ Verkruisen, *Gebeurtenissen*, 48-49, 74-76; N.J. Verkruisen sr., *Herinneringen aangaande de scheuring in 1897 (oktober 1900-december 1901)* (Haarlem, 2007) 15 september 1901, 20 oktober 1901.

²² Verkruisen, *Gebeurtenissen*, 113.

© R.H. Kielman

E-mail: riekielman@hotmail.com

Rie-Hilje Kielman (1959) studeerde geschiedenis aan de Universiteit Leiden en ontving in 1986 de Die Haghe-prijs voor haar onderzoek naar de negentiende-eeuwse eindtijdpublicist Hendrik Hentzepeter. In 2017 promoveerde zij op: *In het laatste der dagen. Eindtijdverwachting in Nederland op de drempel van de moderne tijd (1790-1880)*.